

Huszár Ágnes: A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében.
Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 154 lap

A könyv a Tinta Tankönyvkiadó a Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához című sorozat negyvenedik darabjaként jelent meg. Lektorai a pszicholingvisztika jeles képviselői: Gósy Mária és Kassai Ilona.

A szerzőnek két önálló könyve, ötvennél több tanulmánya, számos recenziója, nyelvművelő és tudománypopularizáló írása jelent már meg. Ez a monográfia a pécsi egyetemen megvédett habilitációs értekezésének átdolgozott és kibővített változata.

A mű a közvetlen megfigyelés számára jórészt hozzáférhetetlen folyamatot vesz górcső alá. Míg a beszédértés esetében mind az inputot, mind az outputot befolyásolni tudjuk, a beszédprodukciónál nem ez a helyzet. A spontán beszéd esetében az input – a beszédszándék – még maga a beszélő számára is jórészt hozzáférhetetlen. A spontán módon létrejött vagy kísérletileg kiváltott beszédprodukciónál nem hibátlan folyamat, a hibák elemzése következtetések levonására ad alkalmat a folyamat lefolyásával kapcsolatban.

Nyelvbottlás történik akkor, ha a szándékolt normatívhoz képest egy nyelvi elem kiesik, egy új megjelenik, két elem helyet cserél vagy összeolvad. A nyelvbottlások okát a szerző a beszédtervezés és beszédtevékenység folyamatában szükségképpen megteendő változásokban, valamint a közvetlen nyelvi környezet hatásában ragadja meg. A folyamatban nem feltétlenül működik közre nyelvi és nem nyelvi hibaforrás. Előbbiről akkor beszélünk, ha a külvilágban zajló beszédnek, például a háttérrádiózásnak valamely eleme beszüremkedik a beszédbe. Nem nyelvi jellegű hatás akkor eredményezhet hibát, ha a beszélő a téri vizuális vázlattömbön keresztül környezetének valamely elemét szándéka ellenére megnevezi, vagy valamely módon utal rá.

A nyelvbottlások kutatás módszertanáról önálló fejezet szól. Ebből kiderül, hogyan történik az empirikus kutatás nyelvbottlaskorpuszok segítségével. Nyelvbottlaskorpuszok előállíthatók spontán nyelvbottlások gyűjtésével vagy kísérleti úton. A gyűjtésnek két módja van: 1. online módszer, 2. offline módszer.

Az online módszernél a gyűjtő előre megállapított szempontok alapján felírja és rendszerezi a mindennapi élet folyamán hallott nyelvbottlásokat. Gyengéjének tartják, hogy az előállított adathalmazok tükrözik gyűjtőjük előzetes elvárásait. Előnye, hogy a kutatónak módja van a hibás alak létrejöttének megfigyelésére, a beszélők megkérdezésére.

Az offline módszerrel a kutató a spontán beszédéről készít hangfelvételeket, vagy ezek hűséges fonetikai leírását elemzi. Előnye, hogy nem kell számolni a gyűjtő előzetes elvárásaival és a figyelmének ingadozásai miatt bekövetkező torzításokkal. Mód van arra, hogy több független személy is meghallgassa ugyanazt a felvételt, egymás után többször is. E módszer gyengéje, hogy nincs mód a körülmények leírására.

Nyelvbottlások kísérleti úton is valóra válthatóak. Az effajta adatbázisok statisztikai értelemben véve kiegyensúlyozottak. Az adatközlők csoportjainak kiválasztásában a kísérletvezető szándéka dönt. Kialakíthatók olyan helyzetek, amelyekben a való életben nagyon ritkán előforduló nyelvi adatok is létrehozhatók. Hátránya, hogy a beszédprodukciónál folyamat egésze nem, csak egyes részei modellálhatók kísérleti helyzetben.

A nyelvbottlásokhoz hasonló három jelenséget is bemutat a szerző: 1. a „nyelvemen van” jelenség, 2. a kézi és gépi elírás, 3. a félreolvasás.

„Nyelvemen van” jelenség lép fel, ha a lemma megtalálása után a beszélő nem tudja teljes mértékben aktiválni a hozzá kapcsolódó lexémát. A beszélő birtokol néhány részletet a hangzó alak tervéből, teljességgel mégsem képes azt felidézni.

A monográfia bevezető fejezetei tudománytörténeti összefoglalásnak is tekinthetők, ezekből részletesen megismerhetjük a beszédprodukciónál kutatásának történetét. Az ismertetés a nyolcadik századi arab grammatikusokkal kezdődik, akik már gyűjtöttek nyelvbottlásokat. Európában a rendszerszerű hibázásokra először az újgrammatikusok figyeltek fel, közülük Rudolf Meringer kezdte el azok szisztematikus gyűjtését és elemzését. Tipológiájának alapjául a nyelvi elemek minőségének megváltozásán és a nyelvi elemek helycseréjén alapuló nyelvbottlások megkülönböztetése szolgált.

Rudolf Meringer nyomán Wundt külön tárgyalja az egyes nyelvi szinteken előforduló nyelvbottlásokat, amelyeket betoldásoknak, kihagyásoknak és cseréknek nevez. Ezek a mechanizmusok érinthetnek egy-egy beszédhangot, egész hangcsoportot, sőt szavakat is. A cserékkel kapcsolatban Wundt megállapítja, hogy a beszéd folyamatban később következő elem előre kerülése gyakoribb, mint annak fordítottja.

A nyelvbötlásokkal, elszólásokkal kapcsolatban Freud neve is felmerül. Az általa kidolgozott személyiségelmélet a személyiséget tudatos és ösztönös erők harctereként fogja fel. A szocializáció során a kontroll kiterjed nemcsak az egyén cselekedeteire, hanem gondolataira is. Az ösztön-ént azonban nem lehet teljesen a háttérbe szorítani, Freud ennek a számlájára írja az elszólásokat, elírásokat és a félreolvasásokat. Huszár freudi elszólásnak azt a nyelvbötlést tekintti, amelyik a beszélő rejtett szándékát, gondolatát hozza nyilvánosságra.

Súlyponteltolódás figyelhető meg a beszédproduktions kutatások tárgyában. Míg kezdetben főleg a fonetikai és az akusztikai szintre korlátozódott a figyelem, a hetvenes években az artikulációt megelőző tervezési szakasz(ok) került(ek) a középpontba. Ezt a súlypontáthelyezést a beszédproduktions modellek tették lehetővé. Ezek egységesek abban a tekintetben, hogy a beszédproduktions egy több szakaszból álló folyamatnak tekintik. Lashly állapította meg először 1951-ben, hogy a beszédtevékenység szükségszerűen kétlépcsős folyamat, különálló tervezési és kivitelezési szakaszokból áll. Legfontosabb felismerése az volt, hogy az elemek között sorrendi csere csak akkor mehet végbe, ha már több elem van készenléti állapotban.

A hetvenes évek óta kidolgozott modelleket két fő típusba sorolja a szerző: 1. autonóm szeriális modellek, 2. interaktív modellek. A szeriális modellek legfőbb hibája merevségük. Az interaktív modellek közös jellemzője, hogy a beszédproduktionsban a később működésbe lépő modulok visszahathatnak a korábbiakra.

Egy teljes fejezet foglalkozik azzal, mi játszódik le a konceptustól a hangzó beszédig. Huszár Ágnes a konceptuális lexikont egy egymással asszociatív módon kapcsolatban álló csomópontok hálózatoként szemlélteti. A mentális lexikon konnektions hálózatoként működik, ahol egy-egy csomópont aktiválása vele kapcsolatban álló sok más csomópontot is „felébreszt”. Ezeknek a kapcsolatoknak a sokféleségére a kognitív pszichológia kísérletei is bizonyítékkal szolgálnak.

Ábrák segítségével kapja kézhez az olvasó a beszéd folyamatának és szintjeinek a leírását. Amikor mondani szándékozunk valamit, először a konceptuális lexikonban jönnek létre kapcsolatok. Ezek még nem nyelvi jellegűek, de szerveződésük már felmutat nyelvi jegyeket. A beszédszándék tartalmazza: 1. amiről mondani szándékozunk valamit, 2. amit mondani kívánunk róla, 3. a tárgyra vonatkozólag egy-több, határozott-határozatlan oppozíciót, 4. a cselekvés, történéis idejére, módjára vonatkozó információt. A beszédszándék megvalósulhat a személy által ismert nyelvek bármelyikén, nem kötődik egy konkrét nyelvhez.

A lemmaszintre úgy jutunk, hogy a beszédszándék megvalósítása során átlépünk a konkrét nyelv lexikonába. A konceptuslexikon csomópontjai felidézési kapcsolatban állnak az egyén által beszélt nyelv(ek) lexikai egységeivel. A konceptus-csomópontok és konkrét nyelvi lexikális megfelelőik között nem áll fenn egy az egyben megfeleltetés. A konceptus egyes elemei és a nyelvi lexikon elemei nem fedik tökéletesen egymást. A lemmacsomópontok szintaktikai csomópontok egy halmazához kapcsolódnak. Ez utóbbiak olyan tulajdonságokat határoznak meg, mint a nyelvi osztály, a nyelvtani nem vagy a segédige típusa. Tehát a lemma konkrét nyelvhez tartozik, annak absztrakt elemeként.

A lemma megtalálását követi a lexemakeresés, amely egy absztrakt lexikai egység konkrét fonológiai alakja. Feltételezhető, hogy a szóhosszúság és az előhívás könnyűsége/nehézsége között is összefüggés áll fenn. A hangállományban közös elemeket felmutató lexemák kölcsönös erőfeszítési hatása kísérletileg bizonyított.

A lexemák megtalálása után az elemek közvetlen beszédelőttes szakaszba, a munkamemóriába kerülnek. Ekkor következik be az elemeknek a sorba rendezése és az egyeztetések elvégzése. Ebben a szakaszban hibát jelent, ha kiesik, betoldódik az egyik elem, vagy az elemek helyet cserélhetnek.

A beszédproduktions utolsó szakasza a hangos beszéd, a tervezési szakaszoknak az outputja, az akusztikai megvalósulás.

A tervezési szintek nem tökéletes működése vezet a beszédproduktions alkalmi üzemzavaraihoz. A nyelvbötlások jól mutatják, hogy létrejöttükben melyik mechanizmus nem működött megfelelően.

A sorrendi cseréket lehet osztályozni létrejöttük helye alapján is. A tagmondathatáron belül létrejövő helycserékről megtudjuk, hogy ezek anticipációk (előrehatók), perszeverációk (hátrahatók) vagy metatézisek (anticipáció és perszeveráció egyidejűleg).

Az anticipációnak két altípusa létezik: 1. az érintett nyelvi elem csak a szándékozottnál korábban jelenik meg, például kerge *szivacsos marhakór* a *szivacsos kergemarhakór* helyett; 2. az érintett nyelvi elem a szándékozottnál korábban és a szándékozott helyen is megjelenik, például *hullaőr a hullaházban – éjjeliőr a hullaházban* helyett.

A perszeverációk esetében is két altípus létezik: 1. az érintett nyelvi elem csak a szándékozottnál később jelenik meg, például *hirt adott a válogatott futballista egykori állapotáról* a *hirt adott az egykori válogatott futballista állapotáról* helyett; 2. az érintett nyelvi elem a szándékozottnál később és a szándékozott helyen is megjelenik, például az autópálya-építést függetleníteni kell az autópálya-építést.

Metatézis akkor jön létre, amikor az elemek a munkamemóriában helyet cserélnek, az egyik a szándékozottnál előbb, a másik a szándékozottnál később, egymás helyén jelennek meg, például *verébbel ágyúra lőni az ágyúval verébre lőni* helyett.

Megismerhetünk olyan sorrendi cseréket is, amelyek átlépik a tagmondathatárokat. Ezek a mondatátszövődés, valamint a fölöslegesen megjelenő vagy hiányzó negáció. Ezek során a munkamemóriában végbemenő művelet hatása túlnyúlik a tagmondat határán. Általában ezeket nem tartják számon a sorrendi cserén alapuló nyelvbtlások között, Huszár mégis emellett érvel. Meglátása szerint azért értelmezhetjük azokat nyelvbtlásként, mert nem tekinthetők normatív jelenségek. Továbbá bizonyosnak tartja, hogy az átszövődéses mondat nem a szokásos, mindenki számára könnyen érthető szórendi variáns.

A könyv utolsó fejezetében egy 40 egyetemi hallgató körében végzett kísérletet ismerhetünk meg. A kísérlet a sorrendi cseréken alapuló anticipációs és perszeverációs hibák előfordulásának feltárására irányult. Ennek során a hallgatóknak 16 darab, négy szóból álló szósort mutattak fel táblán 15 másodpercig, sőt ki is ejtették azokat. Ezután kellett a kísérleti személyeknek ezeket megismételniük. A szósorok többnyire halmozott minőség- és/vagy birtokos jelzős szintagmát alkottak, például *csacsi cica színes sója*. Az eredmények elemzéséből kiderül, hogy a nyelvbtlások túlnyomó többsége a beszédhangokat érintette. A perszeverációs hibák aránya jóval felülmúlta az anticipációsokét.

A könyv külön erénye a majdnem 290 tételből álló irodalomjegyzék. Ezt áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy köztük nagyszámban szerepelnek 2000 után megjelent források. A leggyakrabban hivatkozott szerzők közé tartozik: G. S. Dell, V. A. Fromkin, M. F. Garrett, Gósy M., Kassai I., W. J. M. Levelt, Pléh Cs., Roelofs A. és Stemberger J. P.

A függelékben olvasható a szerző által gyűjtött online adatállomány egy része.

Az utószó egy kicsit a jövőbe tekint. Az idegtudomány, a kognitív pszichológia és a pszicholingvisztika képviselőinek összefogása szükséges ahhoz, hogy egyre adekvátabb modellek jöjjenek létre. Ezek ismeretrendszerei feltehetően folyamatosan közelednek egymáshoz, de soha nem fognak hézag nélkül egymáshoz illeszkedni.

A könyv felhasználhatóságát egyrészt könnyíti, hogy a szerző minden megállapítását és kategorizálását példákkal illusztrálja, másrészt, hogy a magyar szakszavak mellett zárójelben mindig megtalálhatóak az angol nyelvű terminusok is.

A könyvet azoknak ajánlom, akik érdeklődnek a pszichológia, a nyelvészet és a neurológia határterületén született új felismerések, a beszédprodukcióval kapcsolatos tudományos eredmények iránt.